

Отыншиева Г.Т. *¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: gauhar_798@mail.ru*

КЕҢЕС БИЛІГІ ҮШІН КҮМӘНДІ БОЛҒАН МҰХТАР ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Кеңестік Социалистік Республикалар Одағында 1917-1953 жылдары адам еңбегін жазалау және қанау үшін қолданылған әртүрлі әдістеріне тоқталып, Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлына қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргіннің себебі қарастырылған. Бұл жылдар халықтың, әсіресе, зиялы қауымның ғылымдағы, әдебиет пен өнердегі шығармашылығы «космополитизммен», «идеясыздықпен» ұштастырылып, онымен күресуде репрессиялық шаралардың жаңа толқыны пайда болды. Әрбір заманның жақсылығымен қатар ауырпашылығы да қатар жүреді десек, қазақ жазушылары Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлы қазақ тарихын әдебиетпен ұштастыра зерттегені үшін қуғын-сүргіннен тартқан тауқыметі олардың кейінгі өмірін азапқа салды. Сталиннің қайтыс болғанына дейін (1953) қазақ ғылымы мен әдебиеті саяси идеологияның ызғарына ұшырады. Соның салдарынан еліміз қаншама ұлтжанды азаматтарынан айырылғаны тарих беттерінен мәлім.

Мақаланың мақсаты – Мұхтар Әуезов және Қайым Мұхамедханұлының заңсыз қуғындалуын зерттеу арқылы ХХ ғасырдағы кеңес билігінің адамзатқа қарсы бағытталған сталиндік қуғын-сүргін кезеңі туралы жазылған зерттеулерге жаңа өлшем қосуға болатынын көрсету. Мақалада қазақ жазушыларының тарих пен салт-дәстүрді өрнектеген шығармаларына тағылған айыптаулар мен оларды жоюдың түрлі жолдары қарастырылып, өткені мен бүгінгі салыстырылды.

Кілт сөздер: КСРО, космополитизм, ұлтжандылық, әдебиет, пьеса, спектакль, роман, фольклор, драматургия, мәдени мұра.

***Алғыс:** Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің жас зерттеушілерінің ғылыми жобаларын іске асыруға арналған 2025 жылғы «03» 04 №05-04/250 бұйрық негізінде қаржыландырған «ХХ ғасырдың 30-50 жж. қуғындалған жазушылар (М.Әуезов пен Қ.Мұхамедханұлы және т.б. мысалында)» жобасы аясында дайындалды*

Отыншиева Г.Т. *¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: gauhar_798@mail.ru*

ТВОРЧЕСТВО МУХТАРА АУЕЗОВА И КАЙИМА МУХАМЕДХАНУЛЫ, СКЕПТИЧЕСКИ ОТНОСИВШИХСЯ К СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются различные методы наказания и эксплуатации человеческого труда в Союзе Советских Социалистических Республик в 1917-1953 годах, а также причины организованных репрессий против Мухтара Ауэзова и Кайыма Мухамедханулы. Эти годы ознаменовались сочетанием творческого потенциала народа, особенно интеллигенции, в науке, литературе и искусстве с «космополитизмом» и «идеологией», и для борьбы с этим началась новая волна репрессий. Если говорить о том, что

у каждой эпохи есть свои положительные и отрицательные стороны, то лишения, которые претерпели казахские писатели Мухтар Ауэзов и Кайым Мухамедханулы от репрессий за изучение казахской истории в сочетании с литературой, сделали их дальнейшую жизнь невыносимой. Вплоть до смерти Сталина (1953) казахская наука и литература находились под гнетом политической идеологии. В результате, как известно из страниц истории, наша страна потеряла многих патриотически настроенных граждан.

Цель статьи - показать, что изучение незаконного преследования Мухтара Ауэзова и Кайыма Мухамедханулы позволяет придать новое измерение исследованиям сталинских репрессий, направленных против человечества советским режимом в XX веке. В статье рассматриваются обвинения, выдвинутые против произведений казахских писателей, отражающих историю и традиции, и различные способы их искоренения, а также проводится сравнение прошлого и настоящего.

Ключевые слова: СССР, космополитизм, национализм, литература, пьеса, спектакль, роман, фольклор, драматургия, культурное наследие.

Благодарность. *Статья подготовлена в рамках проекта «Репрессированные писатели 30-50-х гг. XX века (на примере М.Ауэзова, К.Мухамедханулы и др.)», реализуемого и финансируемого на основании приказа №05-04/250 от «03» апреля 2025 года о поддержке научных проектов молодых исследователей Казахского национального педагогического университета имени Абая.*

Otynshieva G.T. *¹

¹*Master's Degree, Senior Lecturer, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: gauhartas7@mail.ru

THE WORKS OF MUKHTAR AUEZOV AND KAYYIM MUKHAMETKHANULY, WHO WERE SKEPTICISTS OF SOVIET POWER

Abstract

This article examines the various methods of punishment and exploitation of human labor in the Union of Soviet Socialist Republics from 1917 to 1953, as well as the reasons for the organized repressions against Mukhtar Auezov and Kaiym Mukhamedkhanuly. These years were marked by the combination of the people's creative potential, particularly the intelligentsia, in science, literature, and art with "cosmopolitanism" and "ideology," and a new wave of repression was launched to combat this. While every era has its positive and negative aspects, the hardships suffered by Kazakh writers Mukhtar Auezov and Kaiym Mukhamedkhanuly from repression for their study of Kazakh history and literature made their subsequent lives unbearable. Until Stalin's death in 1953, Kazakh science and literature remained under the oppression of political ideology. As a result, as history tells us, our country lost many patriotic citizens.

The purpose of this article is to demonstrate that studying the unlawful persecution of Mukhtar Auezov and Kaiym Mukhamedkhanuly adds a new dimension to research into the Stalinist repressions perpetrated against humanity by the Soviet regime in the 20th century. The article examines the accusations leveled against the works of Kazakh writers that reflect history and traditions, as well as the various methods used to eradicate them, and compares the past and present.

Keywords: USSR, cosmopolitanism, nationalism, literature, play, performance, novel, folklore, drama, cultural heritage.

Acknowledgements. *This article was prepared within the framework of the project “Repressed Writers of the 1930s-1950s of the 20th Century (on the Example of M.Auezov, K.Mukhamedkhanuly, and Others)”, implemented and funded pursuant to Order No. 05-04/250 dated April 3, 2025, on the support of research projects of young scholars at Abai Kazakh National Pedagogical University.*

Кіріспе. 1940-шы жылдары «Дүние жүзіндегі ең озық әдебиет – кеңес әдебиетінің күші – ол халық мүддесін, мемлекет мүддесін көздейді, оның одан басқа мүддесі жоқ және болуы мүмкін емес» деген мазмұндағы кеңес билігімен қабылданған қаулылар жазушылар мен зерттеушілерге нені жазу керектігін айқындап, оны орындаудың мерзімдерін нақты көрсетті. Жаппай қуғын-сүргінге назар аудара отырып, біз сталиндік дәуірде халыққа қарсы жүргізілген жазалау шараларының нәтижесінде орын алған өзгерістерді, сондай-ақ оның Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлының өмірінде орын алғанын кеңірек қарастырамыз. Нәтижесінде кеңестер билігі бұрынғысынша алып елдің билігін сақтап қалуға ғана емес, сонымен бірге әрбір жеке тұлғаға, оның ерік-жігеріне, мүдделеріне, «заман талабына» нақты жауап іздеуге, өмірін өзгертуге, өз болашағын құруға деген талпыныстарына үстемдік етуге ұмтылғандығы анықталды. Зерттеу барысында Мұхтар Әуезов және Қайым Мұхамедханұлының шығармашылығы кеңес билігі үшін күмәнді болғандығы жазушылар туралы еңбектерде бірер сөзбен ғана сипатталғанын көруге болады.

Бүгінгі таңда Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлының мұрасын қайта қарау, жаңаша зерделеу ұлттық әдебиеттану ғылымын зерттеуде өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қай кезеңде де ұлтжанды азаматтарды таныту, оны мойындау мен мойындату оңай болмаған. 1989 жылы архивтер ішінара ашылғаннан кейін бұл мәселе бойынша пікірталас аяқталуы керек еді, бірақ бітпеді. Тарихшылардың жаңа ұрпағының басым көпшілігі қуғын-сүргіннің кеңістігіне ғана жүгінеді, ал бүгінгі таңда тарих оның жаңа әдістемелерін қарастыруды қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлының әдеби мұрасын зерттеудің маңыздылығы жоғары. Сондай-ақ, зерттеу жұмысы қазақ халқының тарихы мен дәстүріне байланысты жазылған тарихи, ғылыми, әдеби туындылардың авторларын қуғындау шараларының жүзеге асырылу кезінде орын алған қайшылықтарды жаңа көзқарас тұрғысынан талдауды қажет ететін тақырыптардың бірі.

Материалдар мен әдістері.

Материалдар. Сталиндік жазалау жүйенің үшінші кезеңі КСРО көлемінде әртүрлі жолмен жүзеге асырылды. Қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың зиялы қауымы қуғын-сүргіннің ең ауыр түрлерін өткерді. Кеңес Одағында және бүгінде Қазақстанда адамдардың қалай жазаланғаны туралы көптеген жалпы болжамдарда, мысалы, қылмыскерлер әрқашан «Сібірге жіберілді» деген түсінік көп тараған. Шын мәнінде, Кеңес Одағындағы жазалау мен қуғын-сүргін үлгілері өте ауқымды және күрделі болғандықтан, нақтырақ айтсақ, КСРО құрамындағы республикалардың мәдениет қайраткерлері сол елден шығарылмады. Көпшілігі жазасын өз елінде өтеген. Бұл Джудит Паллот және Софья Гаврилованың «Сталиндік жаппай қуғын-сүргін пейзаждарын картаға түсіру» атты зерттеуінде үш кеңістіктік шкала бойынша қарастырылған [1]. Онда КСРО-дағы қуғын-сүргін кезеңіндегі жазалау шараларының қай уақытта қалай жүзеге асырылғанының ерекше үлгілері көрсетілген. Ал деМериттің тұжырымдауы бойынша: КСРО-да Ұлы Отан соғысынан кейін жүргізілген қуғын-сүргінде мемлекеттің өз азаматтарына қарсы күш қолдануы, олардың құқықтарын бұзуы әскери, экономикалық немесе саяси мақсаттарға жету үшін пайдаланылған [2]. Сол сияқты Л.Ханидің пікірі бойынша: «КСРО-да болған қуғын-сүргін кезіндегі «ұлтшылдық» мәселесін зерттеу кеңестік коммунизмнің мұрасын дұрыс түсіну үшін, оның қараңғы жағын ашуды көрсетеді. Тарихшылар үшін мұрағаттардан жиналған деректерді визуализациялау ұлтшылдыққа байланысты жасалған қуғын-сүргінді зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады» [3].

Француз ғалымы Жюльетта Кадионың «Соғыс уақытындағы және соғыстан кейінгі сталинизмдегі құқық пен әділдік» атты еңбегінде Кеңес Одағында соғыс кезінде және соғыстан кейінгі кезеңде жаппай болған кеңестік азаматтардың соттары бүгінгі күнге дейін сирек зерттеу нысаны болғандығының себептері қарастырылған [4]. Онда автор, әскери қылмыскерлер мен азаматтарды қудалау көп жағынан Сталиннің басшылығы үшін маңызды болды және оның бұрын жаулап алынған Батыс аумақтарында ғана емес, бүкіл Кеңес Одағында, соның ішінде Орталық Азия республикаларында соғыстан кейінгі жылдары маңызды бөлігі болғандығы туралы ой қорытады. Екінші дүниежүзілік соғыс Сталиннің

үкіметі мен қоғамына қатты әсер етті және көп жағынан кеңестік тарих үшін де, сталиндік кезеңдегі тарих үшін де бетбұрыс болды. «Сталиндік диктатураның соңғы жылдарындағы қуғын-сүргін 1930 жылдардағы оқиғалармен көп жағынан байланысты, бірақ соған қарамастан өз алдына бір кезең болды. Автор: «Соғыс кезіндегі және соғыстан кейінгі кеңестік әділет жүйесінің дамуы барлық қуғын-сүргін кезеңдері өзара байланысты болды», - деген тұжырым жасайды.

Е.Н. Евсеева мен Т.Ю. Красовицкаяның зерттеуінде, 1946 жылы Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) Орталық Комитетінің әдеби-көркем журналдар, кинематография және театр шығармашылығы туралы жарық көрген қаулыларының мазмұны талданған [5]. Онда сталиндік режим мәдениеттің рухани өмірде кеңінен қолданылатын салаларының қызмет ету жолына айқындық әкелгісі келгендігіне байланысты мәселелер көтерілген. Аталған авторлардың зерттеуінде, кеңес жазушыларының баспасөз беттерінде елеулі де сәтті шығармаларымен қатар билік үшін идеясыз, идеялық жағынан зиянды шығармалар деп танылған әдеби туындылардың авторларын қуғындау шаралары қарастырылған.

Әдістері. Мақалада берілген мәліметтердің нені көрсететініне қатысты түсінбеушілік КСРО кезінде, кеңестік тарих, кеңестік БАҚ және цензура жүйесі саналы жалған ақпарат таратқан кездерін жүйелі түрде талдауды қажет етеді. Автор жүйелеу әдісі арқылы мақалада кеңестік қуғын-сүргіннің күрделілігін қарастыра отырып, осы оқиғаларды басынан өткерген Мұхтар Әуезов және Қайым Мұхамедханұлының өмір тәжірибесіне оның әсері мен олардың бүгінгі күні қалай есте қалғаны туралы деректерді бір жүйеге келтіреді. Бұл мақалада біз Сталин дәуіріндегі қазақ жазушыларына қарсы ұйымдастырылған зорлық-зомбылықты, жыртқыштық пен аяусыз жазалауды материалдық факт, өмір тәжірибесі және резонансты естелік ретінде талдаймыз.

Мұхтар Әуезов және Қайым Мұхамедханұлы туралы жазылған материалдарды ғылыми тұрғыда талдауда салыстырмалы әдіс қолданылды. Бұл зерттеудің жаңа мүмкіндіктерін ашады. Бұл арқылы мақалада қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ жазушыларының қазақ халқының әдебиетіндегі ұлттық дәстүрлер мен ерекшеліктеріне арналған әдеби шығармаларының сынға алынуының себептері отандық және шетелдік авторлардың зерттеулері негізінде анықталды. Биліктің жазалау шараларының ауқымы және оның адамдар мен әлеуметтік топтарға қарсы қолданылған күрделілігі кеңестік репрессия кезіндегі мәдениет қайраткерлерінің қуғын-сүргінге ұшырау себебінің тарихын жазуды қиындатады.

Нәтиже және талқылау

Кеңестік кезеңде Сталиннің бесжылдық жоспарлары жаңа құрылыстарды, зауыттарды, қалаларды, теміржолдарды, орасан зор әскери-өнеркәсіп кешенін құруды, шаруа қожалығын алып астық зауыттарымен алмастыруды және оны Сталиндік жоспармен өзгертуді (1948 ж.) қамтыды. Бұл қайта құрулар орасан зор адам шығынымен жүзеге асырылды. Ол Кеңес өкіметінің алғашқы екі онжылдығында құрылған және одан кейін жалғасқан ерекше қылмыстық монолиттің күрделі, өзара байланысты мекемелерінің ықпалында болды [1, 9 б.]. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) Орталық Комитеті 1946 жылы 26 тамызда «Драмалық театрлардың репертуары және оны жақсарту шаралары туралы» қаулы қабылдайды. Онда: «Театрларда буржуазиялық эстетиканың соңғы ұрпақтарының партияға қарсы тобы қалыптасқан. Бұл сыншылар кеңес халқы алдындағы жауапкершілігін жоғалтты, олар бұл істерімен қоғамда жиіркенішті және дұшпандық тудыратын буржуазиялық космополитизмнің тасымалдаушылары. Олар кеңестік әдебиеттің дамуына кедергі келтіруде. Оларды біз, Отан мен халқына деген салауатты сүйіспеншілік сезімінен айырылған, жан дүниесінде арам пиғыл мен өркениеттіліктен айырылған осынау эстетикалық беймәлімділіктерді біржолата тоқтатуымыз керек», - деп жазылған [5, 3 б.].

«Космополитизм» сөзіне Совет энциклопедиялық сөздігінде: патриоттық дәстүрлерді, тәуелсіздік пен ұлттық мәдениетті жоққа шығару туралы реакциялық уағыз, - деген түсініктеме берілген [5, 9 б.]. Кеңестік әдебиетті қадағалауға алған биліктің Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлын күмәнді жазушылар санатына енгізуі кезінде орын алған заңсыз

жала жабу, соттау және т.б. жазалау әрекеттерін зерттеу репрессияның қоғамға кері әсерінің мазмұнын ашады.

Кеңестер билігімен қабылданған партиялық шешімдердің барлығы жалпыхалықтық талқылауға шығарылып, оны ұйымдастыруда билік бірнеше мақсатты көздеді. Алдымен зиялы қауымға «Өнер халықтікі» екені ескертілді. Зиялы қауым – бұл қызметінің негізгі мақсаты «халыққа қызмет ету» болып табылатын білімді адамдар санаты. Ал егер «халық» түсінбесе, кеңес жазушыларымен ұсынылған шығарманы «керек етпесе», мәдениет қайраткерлеріне қойылатын басты талап – кеңес адамдарына түсінікті туындылар жасауды бағындыруы керек. Билік «жалпыхалықтық талқылауды» кеңестік қоғамды ойлайтын және күмәнділердің шығармашылығына әсер ету құралы ретінде пайдаланды.

Бұл туралы Ресей ғалымдары Е.Н. Евсеева мен Т.Ю. Красовицкая: партия органдары халыққа билікке карамай, дауыстап сөйлеуге мүмкіндік бере отырып, сол арқылы адамдардағы жағымсыз сезімдерден арылуға, соғыстан кейінгі кезеңнің ақталмаған үміттері мен орындалмаған армандарына сыннан арылуға ықпал етті. Бұл арқылы қарапайым кеңес азаматы өзінің үлкен саясатқа, жоғарғы биліктің шешім қабылдау процесіне «араласуы» туралы жалған түсінікке ие болды, - деген пікір айтады [5, 5 б.]. Сондай-ақ авторлар, осы оқиғалардың астарында Сталиннің тұлғасы айқын көрінгенін айтады: «И.Сталин кеңес әдебиеті мен киносындағы соңғы жаңалықтарды мұқият қадағалады. Ол үшін Кремльде фильмдерді көруге арналған арнайы зал жабдықталған. Қуғын-сүргін кезінде И.Сталин қашықтықты сақтай білді. Олардың бастамасымен басшы әділдікті қорғаушы болып көрінді» [5, 5 б.].

Осы кеңестік кезеңде қазақ жазушылары Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлы ғылыми зерттеулерін қазақ әдебиеті тарихына арнаған. Олар әдебиеттану мен фольклордың теориялық-проблемалық мәселелері туралы еңбектер жазды. Қазақ ақыны, жазушы Абай Құнанбаевтың шығармалары Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлының ғылыми зерттеуіне арқау болды. Жазушылардың тарих сырына үңіліп, туған қазағының салт-дәстүрін суреттеп, ұлтжанды ойларын толғап, ұлттық сананы оятуға бағытталған ғылыми еңбектері кеңестер билігімен «ұлтшылдық пиғылдағы шығармалар» деп бағаланды.

Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарда ғылым орасан зор шығынға ұшырады. Көптеген ғылым мен ғылыми-зерттеу салаларында партия органдарының араласуы орын алды. Күдікке ілінген жазушылардың еңбектері зиянды және антимаркстік деп танылды [5, 7 б.]. Осы кезде қазақ жазушылары Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлының еңбектері күмәнді шығармалар қатарына енгізілді.

Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы әлемге танымал. Оның 30-дан астам драмалық шығармалары және жекелеген пьесалары 50-ден асады. Мұхтар Әуезовтың алғашқы туындыларының бірі «Еңлік-Кебек» шығармасы 1922 жылы Орынбор қаласында басылып шығарылған. Бұл пьесаны Мұхтар Әуезов өңдеп 1943 жылы қайта жазады. «Еңлік-Кебек» пьесасын арқылы Мұхтар Әуезов екі жастың махаббатын үлгі ете отырып, қазақ халқын дамуға, өркениетке шақырады. Мұхтар Әуезовтың «Түнгі сарын» шығармасында таптық тартыс адам тағдырлары арқылы бейнеленген. Бұл қазақ драматургиясында жағымды кейіпкерлер проблемасын шешкен шығармалардың бірі. Сонымен қатар оның «Октябрь үшін», «Тартыс» пьесаларын реалистік драма десек, «Хан Кене» трагедиясы азаттық идеясы негізінде жазылған. Мұхтар Әуезовтың «Қарагөз» туындысы жазушылар тарапынан: ескі көшпелі өмірді мадақтады, - деген сынға ұшырайды [6, 1 б.].

Голощекин: «Мұхтар Әуезов алашшыл, оңшыл, қазақ ұлтының астыртын ұйымына қатысып Қазақстандағы кеңестер науқанының мазмұнын бұрмалау мақсатын көздеді. Ол Орталық Азия басшыларының қозғалысына жетекшілік жасап, сондай қозғалысты Қазақстанда да ұйымдастыруға әрекет жасады. Ол Кеңес үкіметін құлатуды алдына мақсат етіп қойған», - деген жалған пікір айтты [7, 1 б.]. Мұхтар Әуезовтың драматургиясындағы басты ерекшелік қазақ халқының әлеуметтік өміріндегі өзара қақтығыстан туындаған тартыстарды көрсету еді.

Мұхтар Әуезов Алаш қозғалысының көсемдерімен бірге 1930 жылы 16 қыркүйекте тұтқындалды. Оның қағаздары тәркіленді. Екі жыл абақтыға тоғытылып, өзінің билікке кінәсін мойындап жазған «Ашық хаты» үшін жазасы жеңілдетілген. Еркіндіктің құны үшін Мұхтар Әуезов өз хатында Абай туралы зерттеулерімен қоса, басқа да шығармаларынан бас тартады. Сол үшін ол абақтыдан босатылып, ағартушылық саласында қызмет етуге рұқсат алған [7, 1 б.].

Мұхтар Әуезовтың ұлы Мұрат Әуезов өзінің сұқбатында: «Бұл хаттар шын мәнісінде ешқандай да мойындаулар емес еді. Бұл батыл адамның озбыр саясатқа қарсы туындаған ойы, ғажап, мағыналы хаттар», деген баға берген.

«...Әкем 1937 жылдардағы қуғын-сүргіннің легінен аман қалды, бірақ жұрт одан теріс айналды. Оның пьесалары театр репертуарларынан алынып тасталды және өзі жұмыстан қуылды. Алайда әкеме берілген Сталин сыйлығы оны 1952-53 жылдардағы қуғын-сүргіннен аман алып қала алмады», - дейді ұлы Мұрат Әуезов. Осыдан кейін Мұхтар Әуезов Мәскеуге кетуге мәжбүр болған [7, 1 б.].

Кейіннен кеңестік жазушылармен Мұхтар Әуезовтің «Қаракөз» пьесасы мен «Қилы заман» повесінде буржуазиялық ұлтшылдық көрінісі болғанымен ол өзінің айыптауларын мойындап, кеңес әдебиетінің озық идеялары оның шығармашылығының өрісін ашады деген сипатта ақтаулар айтылды [8, 15 б.]. Дегенменде, «Қазақ әдебиетінің» 1937 жылғы 20 қазандағы санында жарияланған мақалада: Мұхтар Әуезов өз қателігін мойындап кеңес әдебиеті бағытында жұмыс жасауға берген уәдесі жалған, - деп сыналады. 1932 жылы Мұхтар Әуезовтың «Түнгі сарын» пьесасы негізінде «Қилы заман» пьесасы жазылған, ол ұлтшылдық пен байшылдықты жақтап жазған деген айыптаулар қайта өршиді. Сонымен қатар мақалада оның «Алма бағында», «Тастүлек» пьесалары кеңес жастарының ұстанымына қарама-қайшы деп айыпталған [9, 1 б.]. Мұхтар Әуезовтың Л.Мирзоянға ақталып хат жолдауына себеп болған осы мақала болатын.

Бұл шығармалары үшін Мұхтар Әуезовке таңылған «ұлтшылдық пен ескіні көксеу» деген жала, құр сылтау ғана болды. Осы кездегі әдеби шығармаларды тексеру мақсатында жүргізілген жиындардан соң, жазушылардың оған көніп, жол беруден басқа амалдары болмады. Осы қуғын-сүргіннен аман қалған Мұхтар Әуезов сияқты жазушылар кеңестер билігін мойындау емес, ұлт үшін күрестің жаңа жолына ауысты.

Б. Жүнісбеков өзінің Мұхтар Әуезов туралы естелігінде: Кеңестер қоғамында әдебиет пен ғылымды қатаң қадағалауға алған большевиктер партиясы әділетті қоғам құру туралы жалған ұрандармен қазақ зиялыларының көпшілігін, ерікті немесе еріксіз түрде өз саясатының насихаттаушыларына айналдырды, - деген тұжырым айтады [9, 1 б.].

Мұхтар Әуезов өзінің Сәбит Мұқановқа жазған хатында: «Өткеніме үңіліп, ойлануға, өткенге сын көзбен қарауға шақырамын. Мен Алашорданың ешқайсысында болмадым, Кеңес өкіметіне қарсы жазбадым, менің жаңадан бастаған кеңес қызметкері ретіндегі шығармашылығым оңаша жол болды» деп жазған [10, 58 б.]. Бірақ сонда да Сәбит Мұқанов Мұхтар Әуезов туралы: «ондаған жылдар бойы кеңестік жүйеге қарсы жұмыс істеген ол, кеңестік қоғамдағы өзгерістерді білмейді» - деген тұжырым айтады [10, 59 б.].

Мұхтар Әуезов Сәбит Мұқановқа жауап ретінде былай деп жазған: «Кеңес елін сыйлаған адам оның азаматын да, заңын да сыйлауы керек, ал сенімсіздік танытқан, жөнсіздік қылған адам заң алдында жауап беруі тиіс» [10, 60 б.]. Бұдан Мұхтар Әуезовтың өмір бойы әдеби шығармашылықпен тәуелсіз, еркін айналыса алмағандығын көруге болады және оған таңылған жалған айыптаулар оның соңғы өміріне дейін жалғасқанын көрсетеді.

Мұхтар Әуезовтың мәдени мұрасы туралы Қ.Жүсіп: Тағдыр жазушының болмысында үш тұлпарды қатар табиғаттандырған. Жазушыға ғалымдық қасиет берілген. Ол өмірге ғылыми зерттеушілікпен қарайды, өз шығармасымен де, ғылымымен де ұстаздық, ғалымдық, ғұламалық, кемеңгерлік, даналық арқылы халықты тәрбиелейді, - деп жазды [11, 18 б.].

Мұхтар Әуезов 1954 жылы Мәскеуден елге оралған соң «Абай жолы» роман-эпопеясын түпкілікті аяқтайды, оған Сталиннің билік басынан кетуі себеп болғаны анық. Мұрат Әуезов

әкесі Мұхтар Әуезовтың Мәскеуге кетуі туралы былай дейді: «Әкем, 1952 жылы қырғыз халқының ұлы эпосы «Манасты» сақтап қалуға оның қауіпті екенін білсе де, саналы түрде жұмыс атқарды. Осы ісі үшін оны қолға түсіреміз деген ордер жазылған екен, сондықтан оның достары оған Мәскеуге кетуге көмектескен. Мен әкемнің бұл ісін мақтаныш деп білемін» [12, 1 б.]. Биліктің космополитизмге қарсы күресі 1940 жылдардың аяғында елдің рухани өміріне, мәдениеті мен ғылымының дамуына елеулі зиянын тигізді. КСРО-ның әлемдік қоғамдық пікірдегі беделіне ұзақ уақыт нұқсан келтірді [5, 9 б.].

Осыған байланысты Стивен Уиткрофт өзінің «Кеңес репрессиясының статистикалық көрсеткіштері және оның бізге не айтатынын түсінуге қарай» атты еңбегінде бірнеше тұжырымдар жасайды. Онда: «репрессияны зерттей отырып, біз жеке адамдардың өмірі қалай күшпен тежелгенін және бұл қуғын-сүргін әрекеттерінің халықтың және болашақ ұрпақтарына қандай әсер еткенін көреміз. Соңғысы адамдардан аман қалуды және осы әрекеттерден хабардар болуды талап етеді. Жасырын жаппай қырып-жоюлар халықты Кеңес өкіметіне бітіспес дұшпандық деп есептеген барлық азаматтарды жоюға бағытталған ірі репрессиялық әрекеттер болды. Біз бұл қуғын-сүргіннің абсолютті ауқымын өлшей аламыз: Қанша адам толығымен қуғын-сүргінге ұшырады (атуылды), қаншасы уақытша қуғын-сүргінге ұшырады (әр түрлі мерзімге әртүрлі түзеу мекемелерінде түрмеде болды). Бірақ бұл террорлық әсердің қандай болғанын көрсетпейді» [13, 188 б.]. Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлының қуғын-сүргіннен жәбірленуі, қорқыныш сезімін сезінуі, олардың қуғындалуы отбасыларына да әсер еткендігі автордың пікірін растайды. Бұл зорлық-зомбылық пен террордың анық емес шарттарында оңай жоғалып кететін өмірлік маңызды айырмашылықтар.

Абай шығармашылығын зерттеген қазақ жазушысы Қайым Мұхамедханұлы Семей қаласы мен облысындағы мәдени-ағартушылық қоғамдық жұмыстар атқарған. Ол 1940 жылы құрылған Абай музейін ұйымдастыруға тікелей атсалысқан. Бұл музей ашылғаннан бастап Қайым Мұхамедханұлы онда аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істеген. Оның алғашқы басылымдары 1936 жылдан басталады. 1938-1939 жылдары жергілікті газетте «Семей облысының жас ақындарының шығармашылығы туралы», М.Әуезовтің «Шекарада», Ғ.Мүсірепов, «Қыз-Жібек» пьесаларының театр қойылымдары туралы, Ш.Хұсайыновтың «Боран», Қ.Сағировтың «Ер-Тарғын», қазақтың тұңғыш фильмі «Амангелді», М.Горький туралы, Н.Островский туралы сегіз әдеби-сын мақалалары жарияланған. Ал 1933 жылы республикалық «Әдебиет және өнер» журналының №9 санында «Абай атындағы Семей театрының шығармашылығы туралы» мақаласы жарияланды [14, 7 п.]. Жазушының бұл мақалаларында кеңестік билікке наразылық мүлдем жоқ. Дегенменде оның қазақ тарихын әдебиетпен байланыстыра зерттеуі кеңес билігінің жаңадан ойлап тапқан идеологиясын бұрмалауға кедергі келтірді. Себебі, кеңес билігі Ресей империясының тарихын түбегейлі жоққа шығаруды көздеді. Сол себепті алдағы уақытта жазушылардың мұндай мазмұнда зерттеу жұмыстарын жүргізуіне тосқауыл қойды.

Қайым Мұхамедханұлы 1940 жылы студенттік жылдарының аяғында Абайдың ақындық шәкірттерінің шығармашылығы туралы Ақылбай Ибраһимұлы Құнанбаевтың «Дағыстан» және «Зудус» поэмалары, Мағауия Ибраһимұлы Құнанбаевтың «Медғат-Қасым» және «Еңлік-Кебек», «Ақын-сатирик Әубәкір Абаев» «Абайдың әдеби мектебі» деген жалпы атаумен «Ариға Тәңірбергеновтың өмірі мен шығармашылығы» және т.б. баспаға шығарған. Сөйтіп, студенттік жылдары ғылыми және ғылыми-көпшілік сипаттағы отыз мақаласы жарық көрген. 1937-1940-шы жылдары 20 өлеңі мен екі поэмасы жарыққа шыққан. Осы жылдары әйгілі эзирбайжан композиторы Узеир Гаджибековтің «Аршин мал алан» атты танымал музыкалық комедиясын қазақ тіліне аударған. Бұл пьесаны Семей облыстық қазақ театры мен Абай атындағы республикалық опера және балет театрында қойылған [14, 2 п.]. Қайым Мұхамедханұлымен атқарылған жұмыстар қазақ әдебиеті мен драмалық театрлардың репертуарларын дамытуға бағытталған.

Ұлы Отан соғысынан кейін кеңестер билігі қабылдаған қаулыларда, драматургтер мен театрларда пьесалар мен спектакльдердің мазмұны кеңес қоғамының өмірін, оның үздіксіз алға жылжуын көрсетуге, Ұлы Отан соғысы жылдарында ашылған кеңес азаматтары мінезінің ең жақсы жақтарын одан әрі дамытуға барлық жағынан ықпал етуі тиіс еді. Сонымен қатар бұл қаулылар арқылы билік театрларды жыл сайын Орталық Комитеттің идеологиялық-көркемдік тұрғысында кемінде екі-үш қойылым қоюға міндеттеді [5, 5 б.].

Қайым Мұхамедханұлы 1942-1947 жылдары Қазақстан Жазушылар одағының Семей облысы бойынша уәкілетті өкілі қызметін атқарды. 1947 жылдан бастап Абай музейі Ғылым академиясына берілгеннен кейін Қазақ КСР Ғылым академиясы Абайдың мемлекеттік әдеби музейінің директоры қызметін атқарды. Ол осы қызметтерді ұстаздықпен ұштастырып, бірнеше жыл Бүкілодақтық саяси және ғылыми білім тарату қоғамының Семей бөлімшесінде қызмет етті. Абай музейі мен тарихи-өлкетану музейі кеңесінің және Абай атындағы облыстық музыкалық-драма театры көркемдік кеңесінің мүшесі болды [15, 2 п.].

1951 жылы Абайтанушы Қайым Мұхамедханұлы өзінің зерттеулері үшін Кеңес үкіметіне қарсы ұлтшылдық әрекеттегі жазушы ретінде тұтқындалып, қылмыстық жауапкершілікке тартылды. Тергеу барысында, Қайым Мұхамедханұлы кеңес үкіметіне қарсы ұлтшылдық үгіт-насихат жүргізіп, қазақ әдебиеті саласында ұлтшылдық бағытта қазақтың ұлы ақыны Абай және оның ақындық мұрасы туралы тарихи деректерді бұрмалаған деген жала жабылған болатын [15, 1 п.].

Қайым Мұхамедханұлы 1951 – ші жылы тұтқындалғаннан кейін 1955 жылы ақталып, бостандыққа шығады. Осы 1955 жылдан 1959 жылға дейін оның Абайтану бойынша он бір мақаласы жарық көрді. Ол екі монография шығарды: «Мағауя Ибрагимұлы Құнанбаев. Өмірі мен шығармашылығы» және «Абай шығармаларының текстологиясы» [15, 4 п.]. Тұтқындалуының алдында Қайым Мұхамедханұлы Қазмемәдебаспасында «Абай шеңбері ақындарының шығармалар жинағын» (М.О. Әуезовтің алғысөзі, жинақ, өмірбаяндары мен түсіндірмесі Қ.Мұхамедханұлы) басып шығарды, ол кейін библиографиялық сирекке айналды [15, 3 п.]. Бұл кездері Қайым Мұхамедханұлы өзінің шығармашылығын кеңестік емес қазақ халқының ұлттық тарихымен байланыстырды. Сол үшін жазушының шығармашылығы күдікке ілінді. Осы кезеңде халықтың қуғын-сүргін жүйесіне іліккен бөлігі шынымен де шарасыз күйде болды. Қуғын-сүргін кезінде абсолютті көпшіліктің артықшылығын азшылық аяусыз басып тастады десек, артық айтқандық болмас, тек осы азшылықтың көптеген өкілдері де кейіннен террорға ұшырады.

Қорытынды. Ұлы Отан соғысынан кейінгі алғашқы жылдардағы КСРО-дағы рухани өмірдің мазмұны мен мәдени үдерістердің бағытын жоғарғы биліктің оны ырықтандыру бағытын ұстанбағанын көрсетеді. Оны өзгерту ниеті болған жоқ. Зиялы қауымның үміті бекер болды. Ешқандай ырықтандыру туралы әңгіме болуы мүмкін емес еді, өйткені бұрынғы идеологиялық доктрина – сталиндік үлгідегі марксизм-ленинизм – партияның жалғыз билігінің бірден-бір негізі ретінде сақталды. Нәтижесінде кеңестік ғылым мен мәдениет ондаған жылдарға артқа тасталынып, кеңес әдебиеті бұрмаланған идеология негізінде дамыды. Кеңес билігі үшін күмәнді болған Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедханұлының шығармашылығы халық тарихымен, тағдырымен байланысты. Жазушылардың өмірлерінің соңына дейін қоғамда өз зерттеулерін ақтауы, қуғындалуы 1940-шы жылдардан кейін халықтың әртүрлі бөліктері бастан өткерген қуғын-сүргіннің табиғаты туралы деректер береді. Олар Сталин билігінің соңғы жылдарындағы репрессияның ең жоғары деңгейін бастан кешірді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Judith Pallot, Sofya Gavrilova. Mapping the landscapes of the Stalinist mass repressions. *Open Res Eur.* 2022. doi: 10.12688/openreseurope.14410.1. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10446028/>
2. deMeritt JHR: The strategic use of state repression and political violence. In: *Oxford Research Encyclopedia of Politics.* Oxford, 2016. 10.1093 /acrefore/ 9780190228637.013.32 [DOI] [Google Scholar]
3. Haney L. Prisons of the past: Penal nationalism and the politics of punishment in Central Europe. *Punishment & Society.* 2016, 18(3): P. 346-368. 10.1177/1462474516645686 [DOI] [Google Scholar]
4. Juliette Cadio. *Law and Justice in Wartime and Post-War Stalinism.* Paris / Tanya Pentec, Hamburg. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/18041/1/Pentec_Law_and_justice_in_wartime_and_postwar_stalinism.pdf
5. Евсеева Е.Н., Красовицкая Т.Ю. СССР В 1945 – 1953 г.: духовная жизнь. С. 1-18. [ssr-v-1945-1953-gg-duhovnaya-zhizn.pdf](https://www.ssr-v-1945-1953-gg-duhovnaya-zhizn.pdf)
6. Әуезов М.О. https://kk.wikipedia.org/wiki/Мұхтар_Әуезов
7. «Кінәсін мойындаған» Әуезов: жазушы туралы қызықты деректер. <https://sputnik.kz/20191208/Muhtar-Auevov-omirbaian-12234439.html>
8. Неизвестное в наследии Мухтара Ауезова. Архивные документы, изд. дом «Библиотека Олжаса», - А., 2013, Б. 15.
9. Жүнісбеков Б. Әуезов көрген шырғалаң. <https://abai.lemi.kz/kz/post/view?id=1939>
10. Рахымжан К. Мұхтар Әуезовтің С.Мұқановқа жазған хаты. XIV Әуезов оқулары: XIY халықар. ғыл.-практ. конф. материалдары. – Алматы, «Әдебиет Әлемі» 2016. – Б. 56-61.
11. Жүсіп Қ. Кемеңгер. XIV Әуезов оқулары: XIY халықар. ғыл.-практ. конф. материалдары. – Алматы, «Әдебиет Әлемі» 2016. – Б. 18-21.
12. Әуезов М. Әкемнің соңғы хаты туған жеріне жазылды. 06.06.2011. <https://abai.kz/post/8875>
13. Stephen G. Wheatcroft. Towards a more critical understanding of the statistical indicators of Soviet repression and what they tell us, *Cahiers du monde russe* [Online], 63/1 | 2022, Online since 02 January 2025, connection on 09 January, 2025. – P. 186-204. URL: <http://journals.openedition.org/monderusse/13124>; DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.13124>
14. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. Қор 2196, тізбе 1, іс 44, парақ 1-7
15. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. Қор 2196, тізбе 1, іс 44, парақ 1-6

References:

1. Judith Pallot, Sofya Gavrilova. Mapping the landscapes of the Stalinist mass repressions. *Open Res Eur.* 2022. doi: 10.12688/openreseurope.14410.1. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10446028/>
2. deMeritt JHR: The strategic use of state repression and political violence. In: *Oxford Research Encyclopedia of Politics.* Oxford, 2016. 10.1093 /acrefore/ 9780190228637.013.32 [DOI] [Google Scholar]
3. Haney L. Prisons of the past: Penal nationalism and the politics of punishment in Central Europe. *Punishment & Society.* 2016, 18(3): P. 346-368. 10.1177/1462474516645686 [DOI] [Google Scholar]
4. Juliette Cadio. *Law and Justice in Wartime and Post-War Stalinism.* Paris / Tanya Pentec, Hamburg. https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/18041/1/Pentec_Law_and_justice_in_wartime_and_postwar_stalinism.pdf

5. Evseeva E.N., Krasovitskaya T.Yu. *USSR In 1945 - 1953: spiritual life*. pp. 1-18. [sssr-v-1945-1953-gg-duhovnaya-zhizn.pdf](#)
6. Auezov M.O. https://kk.wikipedia.org/wiki/Mukhtar_Auezov
7. Auezov, who "confessed his guilt": interesting facts about the writer. <https://sputnik.kz/20191208/Muhtar-Auezov-omirbaian-12234439.html>
8. *Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov*. Archive documents, izd. house "Biblioteka Oljasa", A., 2013, P. 15.
9. Zhunisbekov B. *Auezov saw the fir tree*. <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=1939>
10. Rakhimzhan K. *Mukhtar Auezov's letter to S. Mukanov*. XIB Auezov's readings: XIB international. scientific-practical conf. materials. – Almaty, "Adebiet Alemi" 2016. – P. 56-61.
11. Zhusip K. *Kemenger*. XIB Auezov's readings: XIB international. scientific-practical conf. materials. – Almaty, "Adebiet Alemi" 2016. – P. 18-21.
12. Auezov M. *My father's last letter was written to his homeland*. 06.06.2011. <https://abai.kz/post/8875>
13. Stephen G. Wheatcroft. *Towards a more critical understanding of the statistical indicators of Soviet repression and what they tell us*, *Cahiers du monde russe* [Online], 63/1 | 2022, Online since 02 January 2025, connection on 09 January, 2025. – P. 186-204. URL: <http://journals.openedition.org/monderusse/13124>; DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.13124>
14. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 2196, list 1, file 44, pages 1-7*
15. *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 2196, list 1, file 44, pages 1-6*

МРНТИ/ГТАХР/IRSTI 03.20

УДК/ӘӨЖ /UDC 974 (57)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.032>

Д.Қ. Құндызбай *1

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: diana.krmi@mail.ru

1928-1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖАППАЙ ШЕТЕЛГЕ БОСУЫ, БОСҚЫНДАРДЫҢ ТАҒДЫРЫ КУӘГЕРЛЕР КӨЗІМЕН

Аңдатпа

1928-1933 жылдардағы қазақтардың жаппай шетелге көшуі мен босқындардың тағдырлары қарастырылады. Жұмыс тарихи деректерге және куәгерлер естеліктеріне негізделген. Мақаланың мақсаты – сол кезеңдегі оқиғаларды толық көрсету және халықтың көші-қонын, босқындық трагедиясын тарихи тұрғыдан талдау.

Қазақтардың жаппай шетелге босуы мен босқындар тағдырының тарихи алғышарттары (1928-1933 жж.) негізінде қазақтардың жаппай көшуіне әсер еткен тарихи, әлеуметтік және экономикалық факторлар қарастырылады. Мұнда ашаршылық, саяси қысым және жер мәселесі сияқты негізгі себептер талданады. Мақалада 1928-1933 жылдары орын алған қазақтардың жаппай шетелге босу үдерісі, оның тарихи алғышарттары мен әлеуметтік-экономикалық себептері жан-жақты қарастырылады. Ұжымдастыру, бай-құлақ шаруашылықтарын тәркілеу, күшпен отырықшыландыру саясаты, қолдан жасалған ашаршылық сияқты кеңестік әкімшілік-әміршіл жүйенің ауыр шаралары халықты туған жерін тастап, шекара асуға мәжбүр етті. Мақалада босқындардың Қытай, Моңғолия, Ауғанстан және Иран бағыттарына қарай көшу маршруттары, жол-жөнекей көрген қасіреті, жаңа ортаға бейімделуіндегі қиындықтары нақты фактілер мен деректер негізінде талданады. Мақаланың маңызды бөлігі – сол кезеңді көзімен көрген куәгерлердің естеліктеріне сүйене отырып, босқындардың тағдырын ашып көрсету. Ауызша тарих материалдары арқылы босқындардың